

LA COVA DE SA FONT (O COVA DES MORO) I L'ORIGEN DEL TOPÒNIM DE L'ILLA DE SA DRAGONERA: UNA HIPÒTESI ESPELEOLÒGICA

per Angel GINÉS ^{1,2} i Joaquín GINÉS ^{1,2}

Resumen

La Cova de sa Font, conecida també con el nombe de Cova des Moro, es sin duda uno de los elementos geográficos más destacables de la isla de Sa Dragonera. Diversas evidencias arqueológicas demuestran que la cavidad era bien conocida por los navegantes desde tiempos muy remotos, ya que su utilización para el abastecimiento de agua está suficientemente documentada por la presencia de cerámica clásica anterior al siglo IV a.C. Según la hipótesis que se desarrolla a lo largo de este trabajo, el topónimo Dragonera está directamente vinculado a la existencia de la Cova de sa Font; de manera que es en realidad la cueva la que da nombre a la isla. Las dos principales pruebas en que se fundamenta esta hipótesis son: la abundancia de hidrónimos similares a Dragonera alrededor del Mediterráneo occidental, así como la utilización de la palabra *tracones* en el latín medieval con un significado muy próximo a conductos subterráneos. Por consiguiente, sería la existencia en la isla de una valiosa *traconaria*, que permitía el aprovisionamiento de agua dulce a los barcos, el auténtico origen del topónimo Dragonera.

Abstract

The coastal cave named Cova de sa Font, also known as Cova des Moro, is undoubtedly one of the most outstanding geographical features in Dragonera Island. Archaeological evidences from this cave demonstrate that Cova de sa Font was well-known by sailors in ancient times, because the presence of non-indigenous pottery older than the 4th century B.C. prove its early use for water supply. According to the hypothesis developed in the present paper, the place-name Dragonera is tightly linked to the existence of Cova de sa Font, being this cave the real origin for the toponym of the island. The two main proofs supporting this hypothesis are the abundance and distribution of hydronyms similar to Dragonera all around the Western Mediterranean basin as well as the use of the word *tracones*, in the Latin language during the Middle Ages, with the meaning of underground conduits. In this manner, the existence of a valuable *traconaria*, that allowed the water supply for ships navigating in the area, could be the origin of the place-name of Dragonera Island.

Antecedents

A començaments dels anys 70 el coneixement de les coves de les Illes Balears (illa de sa Dragonera inclosa) era prou incomplet. L'eclosió de la recerca espeleològica va ser emperò molt notable durant aquella època, de manera que moltes de les fites que condueixen a la situació actual de l'espeleologia balear es poden resseguir avui amb la perspectiva que dona el decurs dels darrers quaranta anys. L'any 1970, per exemple, va associat a una intensa activitat espeleològica protagonitzada pels tres principals equips mallorquins, l'Speleo Club Mallorca, el Grup Nord de Mallorca i el Grup Espeleològic EST; l'any 1972 és la data de l'inici de l'espeleologia federada a Mallorca; i l'any 1974 es publica el

primer número d'ENDINS, que constituirà amb el temps una de les aportacions bibliogràfiques més remarcables del darrer quart del segle XX –i començaments del XXI– dins el camp de les ciències naturals i de la geografia de les Illes Balears (PLA i VICENS, 2000).

Eren els temps en què tot just començava a desenvolupar-se el que ara podríem qualificar com a “moderna espeleologia mallorquina” (GINÉS, 1993; GINÉS i GINÉS, 2002). Llavors, la voluntat de donar un caire seriós a les exploracions i de documentar els aspectes geogràfics, geològics, arqueològics i biològics de les coves i avencs era compartida pels esmentats grups espeleològics pioners, els quals mantenien un lligam ben significatiu amb la Societat d'Història Natural de les Balears. Dins el context acadèmic i cultural que feia de marc a aquestes inquietuds naturalístiques, el gener de 1971 un equip d'espeleòlegs format per

¹ Grup Espeleològic EST. Palma de Mallorca.

² Departament de Ciències de la Terra, Universitat de les Illes Balears.

J.J. Egozcue, J.A. Encinas, J.J. Encinas, A. Ginés i J. Ginés va realitzar una campanya d'exploracions a l'illa de sa Dragonera (GINÉS, 1971a). Els resultats varen ser publicats a la revista *Speleon* un any després, junt amb la primera topografia de la Cova de sa Font i la presentació d'unes significatives troballes arqueològiques (GINÉS, 1971b; ENCINAS, 1971). Cal remarcar que aleshores també es va publicar un estudi sobre el con de materials arenosos que ocupen el fons de la cavitat (EGOZCUE, 1971). Aquella col·laboració amb l'eminent quaternarista Joan Cuerda, que va permetre datar com a Riss els materials d'origen dunar, representa –si es contempla amb una mica de perspectiva històrica– l'inici d'una important línia de recerca que ha caracteritzat a la “moderna espeleologia mallorquina” fins a l'actualitat.

D'altra banda, durant la dècada dels 70, un dels autors (A.G.) va tenir ocasió de visitar, en novembre de 1977, junt amb Oleguer Escolà (del Museu de Zoologia de Barcelona), diverses coves de l'illa de Sardenya, entre les quals el Dasterru della Dragunara a terres alguereses. Va ser en aquella campanya quan els amics del Grup Espeleològic Alguerès, que ens acompanyaren, ja ens varen assabentar que **dragunara** era una paraula relacionada amb corrents d'aigua subterrània (al manco a la província de Sàsser) i que hi havia qualche localitat amb un nom semblant a l'àrea de Nàpols. Aquella informació, més o manco nebulosa, està en l'origen de la recerca toponímica que aquí es presenta.

Els quasi quaranta anys transcorreguts des d'aleshores ençà són potser una bona excusa per a recordar que la bibliografia espeleològica i carstològica disponible sobre l'illa de sa Dragonera és encara molt pobre i que és necessari fer-ne una urgent actualització. Per això, si bé no és aquest l'objectiu principal del present treball, hem introduït a continuació diverses informacions que poden contribuir a posar al dia algunes dades i coneixements, especialment sobre la Cova de sa Font, també coneguda

amb el nom de Cova des Moro (Figura 1). Precisament és aquesta cova la que fonamenta la hipòtesi toponímica que es defensa en els següents paràgrafs.

La Cova de sa Font com a element geogràfic remarcable de sa Dragonera

La Cova de sa Font és una cavitat de tendència vertical, que progressivament va delimitant una sala descendent d'estructura aproximadament acampada (Figura 2) i dimensions mitjanes (30 x 25 metres en la seva base). És notable la presència al seu interior d'abundants espeleotemes, especialment colades pavimentàries, però la freqüentació de la cova des de temps protohistòrics fins a l'actualitat ha provocat la destrucció per vandalisme de molts d'ells. La característica topogràfica més remarcable la presenta el pis de la cova, ja que mostra una sorprenent regularitat i un pendent constant de quasi 45°. A l'extrem Oest de la base de la cavitat s'assoleix el nivell freàtic (Figura 3). Amb relació a la topografia que ens serveix de base per a la descripció de la cova (Figura 2), és necessari precisar que està basada en el plànol publicat l'any 1971 (GINÉS, 1971b), si bé les dades de profunditat han estat modificades sensiblement ja que apareixien sens dubte sobreestimades en aquella topografia inicial.

La gènesi de la cova és difícil d'interpretar amb les evidències disponibles, però cal suposar que ha estat condicionada per la proximitat a la línia de costa. En qualsevol cas, la disponibilitat d'aigua dolça al fons de la cavitat no permet relacionar el seu origen amb conductes càrstics convencionals sinó, més probablement,

Figura 1: Zona d'entrada de la Cova de sa Font, també coneguda com a Cova des Moro. Al rerefons es poden veure els cables i conductes que formen part de la instal·lació de bombeig de les aigües freàtiques.

Figure 1: Entrance to Cova de sa Font, also known as Cova des Moro. The pipes and cables installed for pumping the phreatic waters are visible in the background of the picture.

COVA DE SA FONT

(o Cova des Moro)

ILLA DE SA DRAGONERA

Topografia: J.A. Encinas
J. Ginés
J.J. Egozcue
A. Ginés

02-01-1971 / 25-04-2001

GNM-EST

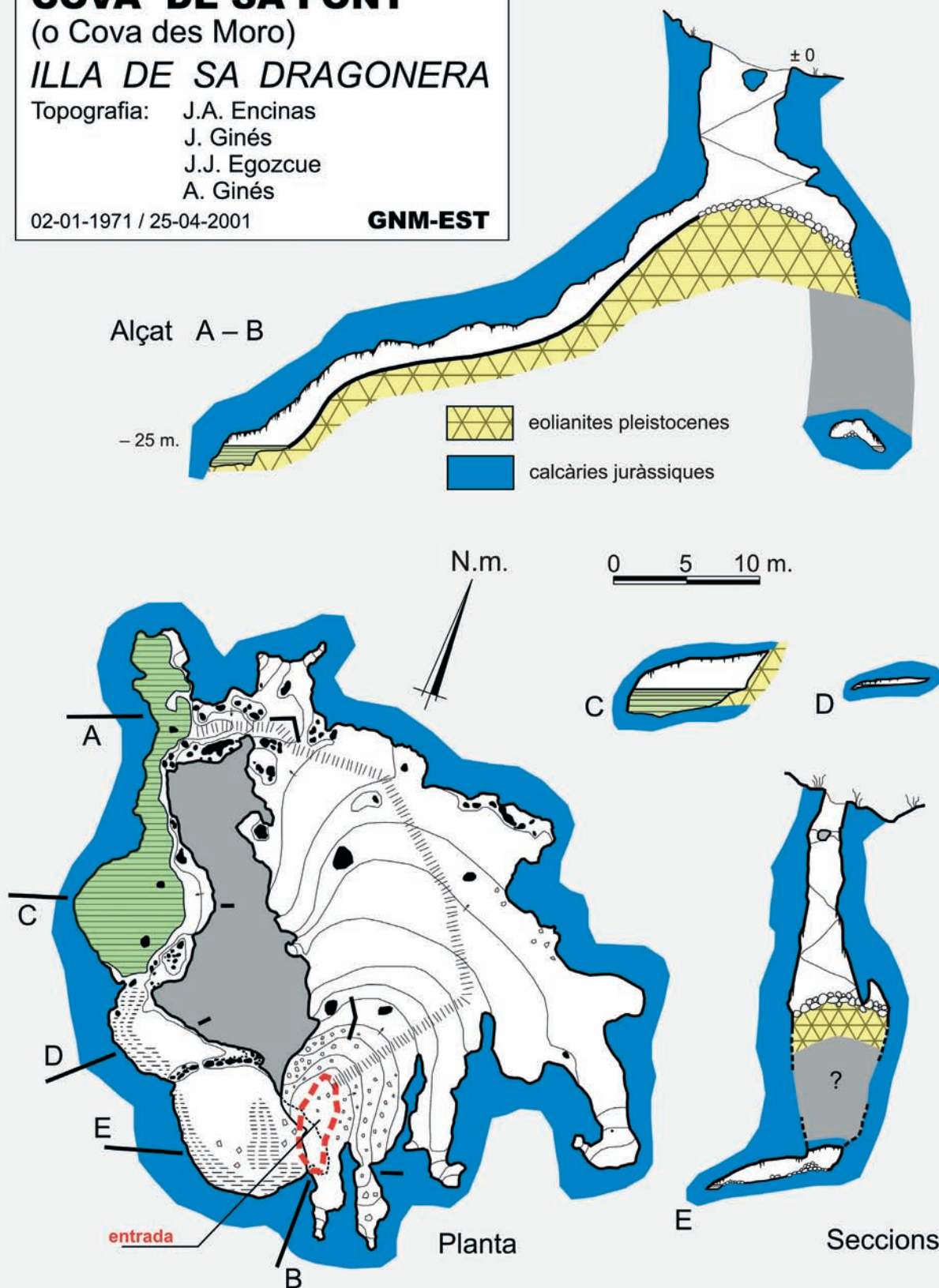

Figura 2: Topografia de la Cova de sa Font, també coneguda com a Cova des Moro (illa de sa Dragonera, terme municipal d'Andratx). Aquesta topografia està basada en el plànol publicat en 1971, però presenta algunes modificacions recents especialment pel que fa a la seva profunditat.

Figure 2: Topographical survey of Cova de sa Font, also known as Cova des Moro (Dragonera Island, municipality of Andratx). This figure is based on the survey published in 1971, but it was recently modified especially in what concerns cave depth.

Figura 3: Presència de calcita flotant als llacs anquihalins de la Cova de sa Font. També es poden observar, submergits dins les aigües, diversos equipaments per al seguiment del nivell dels llacs i la seva salinitat.

Figure 3: Presence of calcite rafts on the surface of the anchihaline pools of Cova de sa Font. Diverse equipment disposed under the waters for monitoring the salinity and level of the pools can be observed in the picture.

amb cavitats inicials de dissolució freàtica desenvolupades en la zona de mescla litoral. En suport d'aquestes idees espeleogenètiques cal esmentar la presència d'un seguit de cúpules freàtiques al sostre de diversos indrets de la cavitat.

El més notable d'aquesta cova, des del punt de vista geològic, és la presència d'una acumulació cònica d'arenas dunars (atribuïble al Riss), que es va dipositar per gravetat des de l'actual entrada i que actualment apareix recoberta de colada estalagmítica (EGOZCUE, 1971); aquest con de material calcarenític (Figura 4) ocupa tot el fons de la cavitat i produeix un important rost, llis i ben igualat (Figura 2), però bastant diferent dels típics cons d'enderrocs que mostren altres cavitats. També hi són remarcables les elevades concentracions de diòxid de carboni, que s'observen en algunes èpoques de l'any al llarg de tota la cova (amb valors fins i tot superiors, molt probablement, al 5%). D'altra banda, i des del punt de vista biològic, cal destacar la presència als seus llacs (Figura 3) d'una interessant comunitat de crustacis troglobis que inclou les següents espècies: *Typhlocirolana moraguesi*, *Salentinella angelieri*, *Tethysbaena scabra*, *Iberobathynella* cf. *fagei* i *Metacyclops subdulus*. La troballa d'aquestes espècies (ORGHIDAN *et al.*, 1975; GINÉS i GINÉS, 1977; JAUME, 1990) confirma que les aigües freàtiques de la cova corresponen a un típic hàbitat anquihalí comparable al que mostren nombroses cavitats costaneres de les Balears (GINÉS, 2002; JAUME i GRÀCIA, 2006).

Era sens dubte l'accessibilitat als llacs subterranis de la Cova de sa Font l'aspecte geogràfic que constituïa (ja des de temps protohistòrics, però també durant l'edat mitjana) una de les informacions més valuoses des del punt de vista dels interessos dels antics mariners i navegants que freqüentaven aquesta part de la Mediterrània occidental. Cal suposar que la disponibilitat d'aigua dolça ben a prop d'un petit port natural i a prudent distància de l'illa principal, i conseqüentment a resguard d'eventuals hostilitats, era una característica geogràfica gens menyspreable en aquells temps, especialment pel que fa als homes de la mar.

Així ho demostren les cròniques de la Conquesta de Mallorca, començant pel Llibre dels Feyts, atribuït a Jaume I. Segons la transcripció de Marian Aguiló (disponible a www.lluivives.com), es llegeix el següent: “E feyta aquesta oració uench nos un pensament, que així com era acordat per los nobles barons e per aquels qui sabien de mar, que arribassem a Polença: e nosque demanassem en aquella galea on nos anauem si havia negun hom qui fos estat en Maylorques ni en la yla. E quan aquesta paraula haguem demanada respos nos en BñG. Gayran, comit de la galea, que ell havia estat en la terra. E demanamli, quins ports havia de prop de la Ciutat de part en ues Cathalunya? E dix nos que aqui havia l puig luny de la Ciutat III legues per terra, e per mar XX miles, e aquel puig havia nom la Dragonera, e nos tenia ab la terra ferma de Maylorques, e que hi havia l pou daygua dolç: e quan el hi fo una uegada los seus mariners ne traguieren aygua. E prop de la terra havia l puget que nos tenia ab la terra que havia nom Pantaleu e havia de la terra tro a aquel puget l gran tret de balesta. E nos dixem li: Donchs perque demanam nos altre loch en que arribem sino en aquel, pus ayga dolç hi hauem?...”.

El relat que apareix a la ‘Crònica de Fra Pere Marsili’, segons la transcripció feta per Josep Maria Quadrado (també disponible a www.lluivives.com), no difereix gens de l'aportat pel ‘Llibre dels feyts’: “¿Ha aquí alcun entre vosaltres qui sia estat Malorques e sapia la yla?. E respós en Berenguer Guayrán demunt dit: Jo, senyor, son estat aquí. E el rey dix: ¿ha hi ports ne quins ves la ciutat de la part de Cathalunya?. E dix: ha hi un puig qui ret yla luny de la ciutat per quatre leguas e per mar XXX milas, lo qual es apleyat la Dragonera, e ha pou d'aygua de la qual los meus mariners ne portaren una vegada á la mia nau; e aquel puig á la terra ret port major, e al mitj de la mar ha un puig poch qui ret port luny de la terra un jet de balesta, lo qual es apleyat Pantaleu”. En qualsevol cas, resulta evident que la presència a l'illa de sa Dragonera d'una cova que permetia fer aiguada als vaixells era ben coneguda pels navegants medievals d'aquesta part de la Mediterrània.

Els topònims semblants a Dragonera en l'àrea Mediterrània

En l'actualitat està prou documentada la presència de topònims semblants a Dragonera al voltant de l'àrea que ocupa la Mediterrània occidental. Aquests topònims són especialment abundants a Occitània i estan ben representats a la península itàlica i l'illa de Sardenya, però també se'n troben de molt similars a l'Aragó i Malta (Figura 5). Mentre les localitats italianes mostren diferents variants (**dragonara**, **dragonera**, **dragoniera**, **dragonaria**, **dragunaia**, etc.), al sud de França, junt amb la grafia occitana **dragonhièira**, és molt freqüent la versió afrancesada **dragonnière**.

Als dos extrems de l'àrea geogràfica considerada en aquest treball se situarien les localitats del Pirineu aragonès i de l'illa de Malta. A l'illa de Malta s'han pogut

Figura 4: El tall artificial produït per l'escala excavada al terra, que descendeix fins al fons de la Cova de sa Font, permet distingir el substrat de material calcarenític d'origen dunar, el qual es mostra fossilitzat per colada estalagmítica.

Figure 4: View of the trench excavated in the pavement of Cova de sa Font in order to built the stair that descends to the bottom of the cave. This artificial cut allows an easy observation of the calcarenite substratum, of aeolian origin, which appears covered by thick flowstones.

documentar dos topònims costaners relacionats amb coves: la **dragunara**, que dona nom al cap anomenat Dragunara Point, i la cova **dragonara**, que està situada a l'extrem nord-oest de l'illa. Fins i tot, els erudits maltesos MAGRI i MAGRI (1677) deixen constància a l'entrada **Tracones** del seu 'Hierolexicon sive sacrum dictionarium' de com: "*Unde Melitenses Traconara, sive Draconara appellare solent meatum subterraneum, per quem in ea insula ad Bercharense territorium* [territori de Birgu, antiga capital de Malta anomenada actualment Vittoriosa] *concurrere solent aquae*".

Pel que fa a l'Aragó les dades disponibles són poques però potser molt significatives, ja que el topònim **las Traconeras** es refereix a unes importants fonts càrstiques, relacionades amb coves prou conegudes de la vall de Tena. Un interès addicional d'aquesta localitat consisteix en la seva major proximitat al mot llatí *tracones*, que segons la nostra hipòtesi conduiria fàcilment a la paraula *traconaria*.

A les terres occitanes, encara que la recerca no pot considerar-se exhaustiva, es pot copsar immediatament que la majoria de les localitats que hi són indicades a la Figura 5 corresponen a hidrònims associats a fenòmens càrstics: fonts, coves, surgències i fins i tot engolidors. Segons el 'Vocabulaire français et dialectal des cavités et phénomènes karstiques' de BIGOT (2000) "*la plupart des grottes qui portent les noms de*

dragonnières sont des émergences (=surgències o fonts càrstiques)", i en cita com a exemples 10 localitats dels actuals departaments d'Aveyron, Ardèche, Tarn, Lozère i Alpes-Maritimes. D'altra banda, **dragonnière** apareix també esmentada com a sinònim de *source* al 'Lexique des termes karstiques dialectaux de langue française' de Fabien DARNE (<http://lofab.free.fr/Articles/Lexique.htm>), on s'afirma que és un terme encara prou utilitzat als departaments de llengua occitana d'Aveyron i Ardèche. Segons Jean LARTIGAUT (www.quercy.net/qmedieval/histoire) "*En fait, DRAGONNIÈRE est un microtoponyme assez bien représenté en Rouergue mais aussi en Quercy et en Périgord*"; afirmació que pareix suggerir una encara més vasta distribució geogràfica d'aquesta família de topònims, cap al nord d'Aquitània.

Tot i les troballes toponímiques i lingüístiques que s'han efectuat, és molt probable que el nombre de localitats italianes amb variants dialectals que es puguin associar amb el topònim Dragonera sigui bastant major que el que apareix reflectit a la Figura 5, ja que en qualsevol cas no s'ha intentat fer encara una prospecció exhaustiva. Però només engegant una mínima recerca, ja es pot detectar fàcilment la presència d'hidrònims d'aquesta rel (fonts, torrents i cavitats amb aigua) a territoris tan distants com ara Sardenya, Ligúria, Piemont, Llombardia, Campània i Els Abruços. En qualsevol cas, el més interessant d'aquesta prospecció inicial no és tant

l'abundància de topònims d'aquesta mena sinó els casos especialment il·lustratius que es troben a la propera illa de Sardenya i a la localitat clàssica Traconaria, al Mont Miseno que presideix la badia de Nàpols.

La pervivència, encara actual a alguns dialectes sards, de paraules com **tragonàia** o **dragonaia**, al costat de l'explícit topònim **dragunara** (FURREDDU i MAXIA, 1964; MUCEDDA *et al.*, 1997), que designa una cova costanera de l'Alguer, molt similar quant a les seves característiques a la Cova de sa Font, són potser les millors proves de la nostra hipòtesi (juntament amb les sòlides evidències que ens aporten alguns textos de llatí medieval; evidències que seran exposades al següent apartat). De fet **tragonàia** (en logudorese, forma dialectal del sard) significa segons MARTELLI (1930) "*acqua che scorre sotto*". La consulta esporàdica a Internet de textos i diccionaris sards suggereix que la pervivència del mot **dragonaia** o **tragonaia** era encara viva (www.monteualla.it) i ben documentada des del segle XIX. A un d'aquests diccionaris **dragonaia** es fa sinònim de "*cunduttu*" (www.toninorubattu.it), i a un altre cibertext divulgatiu (www.sassarionline.net) es fa sinònim de "*sorgente*", i a més apareix textualment la següent frase: "*...la natura del sottosuolo cittadino (de Sàsser), fatto di gallerie, di cunicoli e di dragonaie è all'origine di numerose leggende*". En pareguts termes es pot esmentar la següent descripció antiga (CASALIS, 1840) de les fonts de la contrada de Sàsser: "*La parte piana di questo dipartimento è molto scarsa di fonti, la montuosa ne ha buon numero, almeno 180 tra piccoli e grandi, comprendendovi pure le tragonaie (rivoli sotterranee), e alcuni pozzi*". A més a més, a l'inventari espeleològic de Sardenya, inclòs al llibre de FURREDDU i MAXIA (1964) el *Dasterru della Dragunara* apareix catalogat com a "*174 SA/SS Inghiottitoio della Dragunara (o Tragonaia)*"; fet que dóna a entendre que el topònim ja indicava explícitament la seva relació amb un corrent d'aigua subterrània.

Pel que fa a la localitat de Monte Miseno, probablement ben coneguda pels navegants de tota la Mediterrània occidental a causa de la seva ubicació al costat de l'antiga ciutat de Nàpols, la quantitat de referències bibliogràfiques és molt elevada (vegeu-ne, per exemple, www.nsula.edu/campaniafelix). En la majoria d'elles es barregen indistintament els topònims **tracónaria** i **dragonara**. Per exemple, M. FRÉRON (1756) escriu textualment: "*Auprès du Promontoire de Misene, nommé ainsi, si l'on en croit Virgile, d'un des compagnons d'Enée qui y mourut, il y a avoit des réservoirs d'eau abondans. Celui qui s'est le mieux conservé est appelé Grotte Traconaria, vulgairement Dragonara*". D'altra banda, KEYSLER (1760) es refereix també a la història del company d'Enees i després descriu d'aquesta manera la cavitat que hi ha per davall del Mont Miseno: "*This promontory is almost entirely undermined, and the Grotta Traconaria, vulgarly called Dragonara, under it, is very well worth observing. It is divided by twelve large pilasters into five walks, or isles. The middle is the broadest, and (besides the entrance, which is sixty-eight feet) is a hundred and seventy-eight feet long; the rest being only a hundred and seventy. They are all of the same height which is twenty feet. The four passages which cut these walks at right angles are of an unequal*

length, from a hundred and eighty to two hundred and twenty-four feet. The breadth of the walks is about four feet, and the walls are of free-stone. The use of such a building is not known with any certainty; but it is most probable that it served for a reservoir of fresh water; which was here the most necessary, part of the Roman fleet being stationed at Miseno". A més d'aquesta minuciosa descripció, una nota a peu de pàgina adverteix que "*** tracones, in the middle ages, signified subterraneous passages and caverns*".

El terme llatí **tracones** i el seu derivat **traconaria**

Sembla a bastament documentada la utilització del terme llatí **tracones** a l'alta edat mitjana. El 'Diccionario Latino-Español' de BLÁNQUEZ-FRAILE (1959) proporciona les següents dades a l'entrada **traco, traconis**: "*de origen obscuro, m. Isid. Hendidura de la tierra; resquebrajadura. // En pl. Bed. Pasos subterráneos*". Les referències a Isidor de Sevilla i a Beda el Venerable fan pensar que el mot **tracones** es comença a fer servir al llatí tardà, i probablement es converteix en una paraula utilitzada àmpliament als escrits llatins medievals dins un àmbit geogràfic que va des de Palestina fins a Islàndia. Així, mentre Guillem de Tir, a la seva 'Crònica de les Croades' (www.crusades-encyclopedia.com), fonamenta en els **tracones** l'etimologia de la regió siria de Traconitida, a la versió islandesa del 'Lucidarius' d'Honorí d'Autun apareix també aquesta paraula llatina (SEEVER, 2004) junt amb la seva traducció escandinava.

Un intent de cercar les fonts originals de la traducció de **tracones** ens va portar a una impressió antiga del 'Differentiarum, sive de proprietate sermonum' d'Isidor de Sevilla (disponible a www.archive.org/details/patologiae83unknuoft) on s'indica clarament que: "**tracones vero sunt hiatus terrae**". D'altra banda, la citació de Beda el Venerable, tal com apareix a QUICHERAT (1862), és textualment aquesta: "*Terra, ad imitationem arteriarum, per quas spiritus discurret in homine, habet cavernas, foramina et tracones, per quae venti et flumina discurrent. Nam flumina mare intrant omnia, nec tamen redunt, quia ad suos alveos per tracones redeunt*". DU CANGE (1678), al seu 'Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Latinitatis', defineix **tracones, traconum, m. pl.** com "*Meatus subterranei, cavernae, speluncae*" (www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/ducange.html) i remet al 'Gloss. Lat. Gall.' on **tracon, traconis** és traduït per "*allée sous terre*". QUICHERAT (1862), a la seva obra 'Addenda Lexicis Latinis', encara inclou una altra citació, on s'afirma que: "**Traco, idem est quod via subterranea**".

Una revisió molt preliminar dels pocs materials que apareixen disponibles a Internet sobre el tema, permet interpretar, sense cap ambigüitat, el significat que donaven els autors del segle XII i XIII a la paraula **tracones**. Pere Comestor, per exemple, a la seva descripció de les fonts del Paradís a la 'Historia Scholastica Theologiae Disciplinae', (vegeu-ne [14](http://www.documenta-</p></div><div data-bbox=)

catholicaomnia.eu) explica que: “*Dicitur enim terra circumjacens humectari a fluminibus per tracones, id est per vias subterraneas, vel per meatus quatuordecim stadiis, aut sexdecim. Qui fons divitur in quatuor flumina (Ganges, Nil, Tigris i Eufrates)*”. Per la seva part, Guillem de Tir, escriu a la seva ‘Historia rerum gestarum in partibus transmarinis’: “*Videtur autem nobis a traconibus dicta. Tracones enim dicuntur occulti et subterranei meatus, quibus illa regio abundat; nam pene universus illius regionis populus in speluncis et cavernis habitat, et in traconibus habet domicilia*” (vegeu-ne www.thelatinlibrary.com/williamtyre/16.html). Així doncs, la relació amb coves i conductes subterranis, pareix evident en ambdós casos.

Però potser els comentaris més significatius, des del punt de vista del llarg debat geològic sobre l’origen de les aigües subterrànies i l’existència de coves, es poden trobar a la ‘Chronica Majora’ de Mateu Paris (vegeu-ne a BYNUM i FREEDMAN, 1999), quan es refereix a “... cavernis terrestribus et profundis traconibus, ac conca-vitatibus, in quibus secundum Philosophos solet terrae-motus generari”. Es tracta d’una idea complementària de l’esmentada cita de Beda el Venerable, al seu ‘De Mundi Constitutione’, on es fa ressò de l’analogia que establien els pensadors neoplatònics entre els conductes de l’interior de la Terra i les artèries dels éssers humans: “Terra,

ad imitationem arteriarum, per quas spiritus discurret in homine, habet cavernas, foramina et tracones, per quae venti et flumina discurrent”. La utilització del terme tracones en aquest context ens recorda els corrents organocístes que enllacen Sèneca amb la Ciència de la Natura medieval (ELLEMBERGER, 1989) i que després continuen al llarg de molts de segles (vegeu-ne CAPEL, 1980) fins arribar, ja durant el “Seicento”, als aerofilacis, hidrofilacis i pirofilacis d’Athanasius Kircher (Figura 6). Les citacions anteriorment esmentades pareixen suggerir que els tracones que alimenten les fonts (o traconarias) són de fet els autèntics “avantpassats” dels hidrofilacis de KIRCHER (1678).

Conclusions provisionals

La present aportació no vol defugir del camp estrictament geogràfic, si bé fa incursions dins els problemes etimològics del topònim Dragonera i fins i tot dins la filologia llatina tardana i medieval. Aquestes incursions han estat necessàriament condicionades per la nostra formació acadèmica, aliena a la terminologia i als criteris metodològics específics d’aquelles branques del coneix-

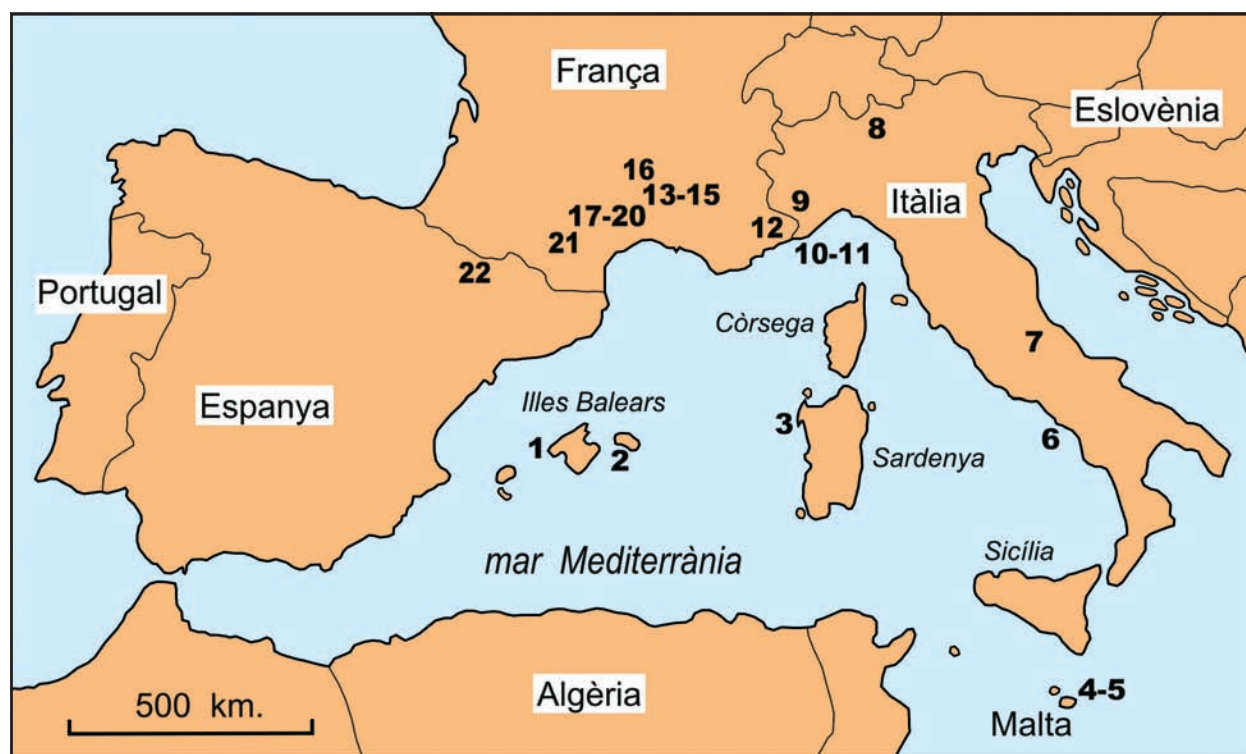

Figura 5: Topònims semblants a Dragonera distribuïts al voltant de la Mediterrània occidental (enumerats en sentit antihorari):

- 1- Illa de sa Dragonera (Illes Balears); 2- sa Dragonera (Barranc d'Algendar, Menorca); 3- Dasterru della Dragunara (Alguer, Sardenya); 4- Dragunara, Dragonara o Dragon's cave (Dragunara Point, Malta); 5 Dragonara cave (Marfa Ridge, Malta); 6- Traconaria, Tragonaria, Traconara, Draconaria, Dragonaria o Dragonara (Miseno, Nàpols); 7- sorgenti Dragonaria (Bisegna, L'Aquila); 8- torrente Dragonera (Chiavenna, Llombardia); 9- fontana Dragonera (Cuneo, Piemont); 10- Garbu da Dragunaia (Savona, Ligúria); 11- sorgente Dragunaia (Imperia, Ligúria); 12- grotte-source La Dragonnière (Ilonse, Alpes-Maritimes); 13- la Dragonnière de Berrias (Ardèche); 14- la Dragonnière de Banne (Ardèche); 15- la Dragonnière de la Bastide (Ardèche); 16- La bauma de la Dragonhièra (Saint-Pierre-des-Tripiers, Lozère); 17- la Dragonnière de Versols (Aveyron); 18- grotte-source La Dragonnière (Verrières, Aveyron); 19- la Dragonnière de Gozon (Aveyron); 20- perte de les Dragonnières (Montbazens, Aveyron); 21- source temporaire de La Dragonnière (Penne, Tarn); 22- fuentes de las Traconeras (Biescas, Aragó).

Figure 5: Distribution of place-names similar to Dragonera all around the Western Mediterranean basin (enumerated in a counter clock-wise direction).

Figura 6: Una imatge dels "hidrofilacis" que connecten les aigües de la mar amb les coves i surgències càrstiques, segons KIRCHER (1678).

Figure 6: Ancient drawing of "hydrophilacia" which were described as conduits connecting the sea waters with caves and karstic springs, according to KIRCHER (1678).

xement. Emperò, confiem haver estat capaços d'arreglar tot un seguit d'arguments a bastament sòlids que suggereixen una inequívoca relació entre el topònim Dragonera i el mot llatí **traconaria**, en relació amb la presència d'una cova natural on era possible abastar-se d'aigua.

Si aquesta relació es confirma, algunes interpretacions anteriors quedarien anul·lades. Entre elles, la tendència (defensada ja a l'època medieval per Fra Pere Marsili) a associar Dragonera amb la paraula **dragó**, bé sigui en base a la suposada semblança del perfil de l'illa amb un dragó o bé com a zoònim relacionat amb roques on abunden els dragons (MOREU-REY, 1999). La cita textual de Fra Pere Marsili, transcrita per Josep Maria Quadrado (disponible a www.lluisvives.com) diu: "E la yla major ha encare de costa sí duas ylas, la una que s'encontra ab aquels qui de Cathalunya venen, la qual

ha nom la Dragonera, la qual es persó axí apeylada com ha forma de dragó quant al cap, dors e coha, segons la disposició de la terra e de las montanyas".

També resultaria massa artificiosa, al nostre parer, la interpretació del topònim que proposa textualment "que el nom mateix de la illeta, resulti d'una metàtesi de **Ladronquera** (> **La Dragonera**), derivat de **LATRONES** ja en data mossàrab", basant-se en el fet que "...encaixa molt bé amb la certitud històrica que l'illa Dragonera fou niu de pirates nord-africans i turcs, base logística de les seves incursions a les costes de Mallorca i del llevant peninsular", segons COROMINES i MASCARÓ-PASARIUS (1989). En canvi, els mateixos autors, es refereixen al veí topònim Pantaleu en termes que ens pareixen més versemblants: "El fet que aquest nom aparegui per primera vegada en la Crònica del rei En Jaume I, quan ni el rei ni la host havien desembarcat

a Mallorca, fa pensar si era un nom de gent de la mar. Això és el principal argument que podria cohonestar una etimologia grega. Un altre argument seria l'origen del nom d'una altra illa: Pantelleria prop de Sicília”.

Curiosament, en l'apartat d'hidrònims del llibre de MOREU-REY (1999), al paràgraf dedicat als topònims relacionats amb la paraula *gorg* es pot llegir la següent frase: “...A les terres valencianes, la influència mossaràbiga ha produït el dialectalisme Gorgos. Potser tenia un significat similar, antigament, **Tragó**, d'un mot llatí equivalent a 'engolidor'”. Pareix evident que aquesta referència ens torna a posar sobre la pista del que hem estat defensant en aquest article. Potser topònims com sa Taconera, que es troba a prop de la Font de sa Cala (Capdepera), també en una localització molt propera a la costa, podria estar relacionat amb **Traconaria**; així com el topònim menorquí sa Dragonera, que correspon al nom d'unes cases i una font del Barranc d'Algendar (vegeu-ne RETAMERO, 2005).

Aquestes incursions en els problemes etimològics que planteja el topònim Dragonera volen ser prudents i defugir d'interpretacions massa agosarades. Emperò ens sembla que l'acumulació d'evidències és ja prou consistent per a recolzar una hipòtesi espeleològica que, en base a la presència d'una cavitat càrstica que permet l'accés relativament fàcil a les aigües freàtiques –l'anomenada Cova de sa Font o Cova des Moro–, li atorgaria una identificació general al conjunt de l'illa. Es tracta d'una idea força versemblant, especialment si es considera des de la perspectiva dels interessos i prioritats dels antics navegants. Les dues principals proves en què se sustenta aquesta hipòtesi són: l'abundància d'hidrònims semblants a Dragonera al voltant de la Mediterrània occidental i la utilització del mot **tracones** al llatí medieval amb la significació de conductes subterranis. Així doncs, l'existència d'una valuosa **traconaria**, que permetia el proveïment d'aigua dolça per als vaixells, hauria estat a l'origen del **topònim Dragonera**. En el marc d'aquesta hipòtesi espeleològica, el mot **dragonera** constituiria un espeleohidrònim, bastant estès en temps remots a la Mediterrània, i conseqüentment seria la Cova de sa Font qui donaria nom a tota l'illa.

Agraïments

El contingut del present treball és el resultat del seguiment d'unes informacions inicials que ens varen facilitar els companys del Grup Espeleològic Algerès. Els espeleòlegs Mauro Mucedda (Sàsser, Sardenya) i Jacques Choppy (Paris, França), finat fa alguns anys, ens facilitaren diversa documentació sobre topònims sards i occitans respectivament. El company Fernando Gómez, professor de llengües clàssiques de l'IES Bendinat, ens va assessorar sobre filologia llatina (ell mateix va introduir a Wikipedia en castellà una informació actualitzada sobre l'etimologia del topònim Dragonera, el dia 12 de febrer del 2008; vegeu-ne http://es.wikipedia.org/wiki/Isla_Dragonera). D'altra banda, aquest treball forma una part substancial del projecte de recerca que, amb el títol “Dades geogràfiques preliminars sobre els topònims

semblants a Dragonera existents a l'àrea mediterrània. És Dragonera un hidrònim relacionat amb la navegació antiga?”, va obtenir una de les Beques d'investigació sobre el Parc Natural de sa Dragonera del 2008.

Bibliografia

- BIGOT, J.Y. (2000): Vocabulaire français et dialectal des cavités et phénomènes karstiques. *Mémoires du Spéleo-Club de Paris*, nº 25. 184 pàgs. Paris.
- BLÁNQUEZ-FRAILE, A. (1959): *Diccionario Latino-Español Español-Latino*. Editorial Ramón Sopena. pàg. 1603. Barcelona.
- BYNUM, C.W. i FREEDMAN, P. Eds. (1999): *Last Things: Death and the Apocalypse in the Middle Ages*. University of Pennsylvania. pàg. 323. Philadelphia.
- CAPEL, H. (1980): Organicismo, fuego interior y terremotos en la Ciencia española del XVIII. *GeoCrítica*, 27-28: 78 pàgs. Barcelona.
- CASALIS, G. (1840): *Dizionario Geografico Storico-Statistico-Commerciale degli stati di S.M. il Re di Sardegna*. Vol. VI. G. Maspero: pàg. 672. Torino.
- COROMINES, J. i MASCARÓ-PASARIUS, J. (1989): *Onomasticon Cataloniae. Toponímia antiga de les Illes Balears*. Curial Edicions. 315 pàgs. Barcelona.
- DARNE, F. (1997): *Lexique des termes karstiques dialectaux de langue française*. 12 pàgs. (Disponible a <http://lofab.free.fr/Articles/Lexique.htm>).
- DU CANGE (1678): *Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Latinitatis*. (Disponible a <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/ducange.html>). Ex Officina Zunneriana apud Johannem Adamium Jungium (1710). pàgs. 1279-1280. Frankfurt a. Main.
- EGOZCUE, J.J. (1971): Estudio del cono de materiales alóctonos de la Cova de sa Font. *Speleon*, 18: 49-53. Barcelona.
- ELLEMBERGER, F. (1989): *Historia de la Geología. De la Antigüedad al siglo XVIII*. Editorial Labor-M.E.C. 282 pàgs. Barcelona.
- ENCINAS, J.A. (1971): Nota arqueológica sobre la Cova de sa Font. *Speleon*, 18: 61-68. Barcelona.
- FRÉRON, M. (1756): *Journal étranger: ou notice exacte et détaillée des ouvrages....* Michel Lambert Libr. pàg. 165. Paris.
- FURREDDU, A. i MAXIA, C. (1964). *Grotte della Sardegna*. Editrice Sarda Fossataro. 310 pàgs. Cagliari.
- GINÉS, A. (1971a): Cavidades de la Isla de Dragonera. *Speleon*, 18: 37-42. Barcelona.
- GINÉS, A. (1993): El conocimiento espeleo-topográfico de las cavidades baleares (1862-1992). *Endins*, 19: 55-70. Palma de Mallorca.
- GINÉS, A. (2002): La fauna anquihalina de las Baleares un siglo después del descubrimiento de *Typhlocirolana moraguesi* Racovitza, 1905 / La fauna anquihalina de les Illes Balears un segle després del descobriment de *Typhlocirolana moraguesi* Racovitza, 1905. *Boletín SEDECK*, 3: 124-127. Madrid.
- GINÉS, A. i GINÉS, J. (1977): Datos bioespeleológicos obtenidos en las aguas cársticas de la isla de Mallorca. 6è *Symposium d'Espeleologia*, Escola Catalana d'Espeleologia - S.I.S. del C. E. de Terrassa: 81-95. Terrassa.
- GINÉS, A. i GINÉS, J. (2002): Estado actual del conocimiento científico del karst y de las cuevas de las Islas Baleares / Estat actual del coneixement científic del carst i de les coves de les Illes Balears. *Boletín SEDECK*, 3: 26-45. Madrid.
- GINÉS, J. (1971b): Cova de sa Font (aspectos generales). *Speleon*, 18: 43-47. Barcelona.
- JAUME, D. (1990): Estigofauna de les petites illes del Sud de Mallorca: Cabrera i Dragonera. *Endins*, 16: 41-46. Palma de Mallorca.

- JAUME, D. i GRÀCIA, F. (2006): Coves amb hàbitats anquihals de les Balears i coves amb hàbitats dolçaquícies no litorals: catàleg espeleològic i faunístic. *Endins*, 30: 71-82. Palma de Mallorca.
- KEYSLER, J.G. (1760): *Travels through Germany, Bohemia, Hungary, Switzerland, Italy and Lorrain. Giving a true and just description of the present state of those countries....* G. Keith, Third edition. vol III: pàg. 149. London.
- KIRCHER, A. (1678): *Mundus subterraneus. Tomus I.* Janssonio-Waesbergiana. 372 pàgs. Amsterdam. (Riproduzione facsimile Arnaldo Forni Editore, 2002).
- LARTIGAUT, J. (1993): *L'historien et les traditions locales. Quercy Médiéval*. 13 pàgs. (Disponible a http://www.quercy.net/qmedieval/histoire/articles/trad_locales/trad_locales.html).
- MAGRI, D. i MAGRI, C. (1677): *Hierolexicon sive Sacrum Dictionarium, in quo Ecclesiasticae voces, earumque Etymologiae, Origines, Symbola, Caeremoniae; Dubia, Barbara Vocabula, atque Sac. Scripturae, & SS. PP. Phrases Obscurae elucidantur.* (Disponible a <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/magri.html>). Pontii Bernardon. Roma.
- MARTELLI, V. (1930): *Vocabolario Logudorese-Campidanese Italiano*. Edizioni della Fondazione Il Nuraghe. 268 pàgs. Cagliari.
- MOREU-REY, E. (1999): *Els nostres noms de lloc*. Editorial Moll. 255 pàgs. Palma de Mallorca.
- MUCEDDA, M.; LORU, R. i MONTANARO, L. (1997): *Grotte di Capo Caccia*. La Celere Editrice. 134 pàgs. Alghero.
- ORGHIDAN, T.; DUMITRESCO, M. i GEORGESCO, M. (1975): Mission biospéologique 'Constantin Dragan' à Majorque (1970-1971). *Travaux de l'Institut de Spéologie 'Émile Racovitza'*, 14: 9-33. Bucuresti.
- PLA, V. i VICENS, D. (2000): 25 anys d'Endins, revista de la Federació Balear d'Espeleologia. *Endins*, 23: 155-186. Palma de Mallorca.
- QUICHERAT, L. (1862): *Addenda Lexicis Latinis: investigavit, collegit, digessit*. Hachette. pàg. 296. Paris.
- RETAMERO, F. (2005): Els sistemes hidràulics de la font des Molí i de la font de sa Dragonera. In: BARCELÓ, M. & RETAMERO, F. (eds.) *Els barrancs tancats. L'ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina (segles X-XIII)*, Institut Menorquí d'Estudis, Col·lecció Recerca, 11: 80-88. Maó.
- SEAVER, K.A. (2004): *Maps, Myths, and Man. The story of the Vinland map*. Stanford University Press. pàg. 237. Stanford.
- http://es.wikipedia.org/wiki/Isla_Dragonera: "Isla Dragonera".
- <http://www.archive.org/details/patrologiae83unknuoft>: "Patrologiae cursus completus: sive bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, omnium SS. Patrum... Isidorus hispalensis. Differentiarum, sive de proprietate sermonum. Libri Duo".
- <http://www.crusades-encyclopedia.com/incipitlibersexusdecimus.html>: "Guillelmus Tyrensis [William of Tyre] Historia rerum gestarum in partibus transmarinis".
- http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1120-1178,_Comestor._Petrus,_Historia_Scholastica_Theologiae_Disciplinae,_LT.doc: "1120-1178- Comestor, Petrus - Historia Scholastica Theologiae Disciplinae".
- <http://www.luisvives.com/servlet/ServeObras/jlv/06926283155758251932268/p00000002.htm>: "Chronica o comentaris del gloriosissim e invictissim Rey en Jacme Primer, Rey d'Aragó, de Mallorques e de Valencia, compte de Barcelona e de Montpesler: dictada per aquell en sa llengua natural; de nou feyta estampar per Marian Aguiló y Fuster".
- <http://www.luisvives.com/servlet/ServeObras/jlv/12159289779090408532624/p00000001.htm>: "Historia de la conquista de Mallorca: crónicas inéditas de Marsili y de Desclot en su testo lemosín: vertida la primera al castellano y adicionada con notas y documentos por José María Quadrado".
- <http://www.monteualla.it/vocabolario/index.htm>: "La lingua sarda ad Asuni: vocabolario e storia. Vocabolario Italiano-Sardo Asunese".
- <http://www.nsula.edu/campaniafelix/text.asp?id=7>
- <http://www.sassarionline.net/modules.php?name=Sections&op=viewarticle&artid=47>: "Cavità naturali".
- <http://www.thelatinlibrary.com/williamtyre/16.html>: "William of Tyre. Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum. Liber Sextus Decimus".
- <http://www.toninorubattu.it/ita/DIZIONARIO%20UNIVERSALE%20-%20DULS.htm>: "Dizionario Universale della lingua di Sardegna. Sardo/Italiano".